

Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması

War Between Powers in Eastern Turkestan: Kumul Rebellion of 1931

Tekin TUNCER¹

ÖZ

Doğu Türkistan tarih boyunca birçok işgale ve irili ufaklı birçok ayaklanmaya sahne olmuş bir coğrafyadır. 1911 yılında Çin'de yaşanan iç mücadeleler sonucunda Qing Hanedanlığı yıkılmış ve bu durumdan Doğu Türkistan'da etkilenmiştir. Bu yönetim değişimi sonrası Doğu Türkistan, umumi valiler tarafından yönetilmeye başlanmış ve merkezi bir otorite tarafından denetlenmediği için de Doğu Türkistan'da keyfi uygulamalar yaşanmıştır. Chin Shu-jen döneminde 1931 yılında başlayan Kumul Ayaklanması yönetimi eline geçiren umumi valinin keyfi uygulamaları sonucunda başlamış bir ayaklanma olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayaklanmanın tetiği Müslüman bir kızın bir Çinli memur tarafında ifğal edilmesi ile başlasa da zaman içerisinde bölgede hâkimiyet kurmak için hesap yapan birçok grubun güç savaşına dönüşmüştür. Bu güç mücadeleleri zaman içerisinde Kumul Hanlığı ile sınırlı kalmamış, güney bölgelerinde yaşayan Uygurlara da sıçramış ve başka bir ayaklanma ismi ile anılmış olmasına rağmen Doğu Türkistan'da bir İslam devletinin kurulması ile sonuçlanmıştır. İşte bu nedenle bölgedeki güç dengelerinin ortaya çıkması ve yönetim uygulamalarındaki yanlışların nelere yol açabileceğini görmek açısından Kumul Ayaklanması önemli bir örnektir.

Anahtar kelimeler: Kumul, Ayaklanma, Tungan, Doğu Türkistan, Uygur

ABSTRACT

Eastern Turkestan is an area that has witnessed a lot of occupations and rebellions from large to small scale throughout history. In 1911, the Qing Dynasty was overthrown as a consequence of domestic struggles in China, and Eastern Turkestan was impacted by this situation. After this event, the people in Eastern Turkestan were governed by a governor-general, and exposed to arbitrary changes since it was not controlled by a central authority. The Kumul rebellion, which started in 1931 during the period of Chin She-jen, began as a consequence of these changes by the governor-general who had seized power. Although the initial trigger of the rebellion was provoked by a Muslim girl's seduction from a Chinese official, the rebellion over time, turned into a power struggle between a lot of groups that wanted to establish dominion over the region. These power struggles were not limited to the Kumul Region but spread to the Uighurs who were living in the southern regions, and resulted in the establishment of an Islamic state in Eastern Turkestan although it was called by another name. For this reason, the Kumul Rebellion is an important example in terms of the balance of power which emerged in the region and from seeing what the mistakes in administrative practices could cause.

Keywords: Kumul, Rebellion, the Tungan, Eastern Turkestan, Uighur

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Tekin Tuncer (Doç. Dr.),
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Nevşehir, Türkiye.
E-posta: tekintuncer@nevsehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3985-8341

Başvuru/Submitted: 28.03.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.04.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.04.2020

Kabul/Accepted: 20.04.2020

Online Yayın/Published Online: 01.06.2020

Atıf/Citation: Tuncer, Tekin, "Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 1 (2020): 269-285.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.710570>

EXTENDED ABSTRACT

Eastern Turkestan is a geographical region that has accommodated to a lot of countries throughout history and has been exposed many times to invasion. One consequence of this kind of political disturbance happened in china in 1911. The Qing Dynasty was overthrown and the National Government/State of China (Republic of China) dominated. This political change also effected Eastern Turkestan. The administration of Eastern Turkestan passed into governor-general's hands after 1911. Following the rise to power of Nationalist China, Yang Zengxin (Yang Tsen-hsin) was the first governor to seize the administration in Eastern Turkestan. During the period of Yang, there was no breakthrough change in the administrative area or system of government which was embedded by the former Qing Dynasty. The main concern in Eastern Turkestan started at this point. The people of Eastern Turkestan revolted against the administration of the Qing Dynasty many times since they were dissatisfied with it, but they failed. The fact that a similar administration continued with the new governor-general Yang paved the way for people of Eastern Turkestan to get into a new riot movement at any time. Heavy pressure was applied during the period of Yang, which stopped any rebellion in Eastern Turkestan. Yang was succeeded by Chin Shu-jen as governor-general, after Yang was assassinated. Chin did not touch the system which the former governor implemented, but he increased pressure on the people more than the former governor. The Turkestan peoples dissatisfaction with the administration added to this pressure, and the Kumul Rebellion erupted in 1931. When looking for a starting point, a Chinese civil servant seduced a Muslim Uighur girl, although it was actually anger, stored for years by the people against the administration that was expressed. Even though it had begun as a people's rebellion, who were dissatisfied with the administration and tired of the pressure, it turned into a war between powers over the course of time. On one hand, a desire by the people for self-governance of their region, who were tired of the governor-general's arbitrary decisions, were added on the other hand to the Tungan's desire for self-governance, who wanted to seize the power of Eastern Turkestan by taking advantage of the rebellion which had begun, so the rebellion spread to a wide area in a very short time. After the rebellion began, governor-general Chin was stuck in a very difficult situation and he further increased pressure and violence so that he would not lose his seat. However, the governors main concern was not only that a lot of powers had leagued together after the Kumul Rebellion, but that there was also a possibility for the rebellion to spread to other regions of Eastern Turkestan. Chin's fears came true, and the Hotan Rebellion was started by the Uighurs in the southern regions as an aftereffect of the Kumul Rebellion and, from which leadership was taken by Muhammad Amin Bughra. Although Chin had succeeded with support from the British in the Kumul region against the Tungan, he could not take control of the locals who gave support to this rebellion. In addition, leaders such as Yulbars Khan and Khoja Niyaz increased their political power every passing day. Muhammad Amin Bughra, who was leader of the rebellion which had begun in the south, succeeded in getting in touch with

Khoja Niyaz Haji Effendi who was an important figure of the Kumul Rebellion and opened the way for them to act together. It can be said the greatest result of the Kumul Rebellion was that the balance changed in the region and that the rebellion encouraged natives in the southern regions. The rebellion which began in 1931 in Kumul caused the Uighur Turks to seize the government in the southern regions in 1933. The Islamic Republic of Eastern Turkestan was founded under the Presidency of Khodja Niyaz Hadji who was an important leader of the Kumul Rebellion. After foundation of this republic, Chin's government, who was stalemated and stuck in quite a difficult situation, was given the support expected by Soviet Russia. Even though Soviet Russia had not given support to Chin's government during the Kumul Rebellion they provided support after as if they wanted to punish this rebellion with Chin's government. Soviet Russia gave support to Chin's government because they were afraid that this would set an example for other Turks under its (Soviet Russia's) domination after the rebellion movement spread to the South and resulted in a national state. Rebels were deactivated with Soviet Russia's support in a short time. However, White Russians who were dissatisfied with Chin's government deposed Chin by a coup d'etat and Chin had to escape to Soviet Russia. Sheng Shicai (Sheng Shih-tsai) who came into power after Chin had been dismissed from the government destroyed both Kumul Rebellion and Islamic Republic of Eastern Turkestan by seizing the government gradually. Particularly, the fact that Sheng took Khodja Nyaz Hadji, President of the Islamic Republic of Eastern Turkestan, to his side after support that Sheng received from the Soviet Union by making contact with Khodja Niyazi Hadji is significant in that it showed how important the balance of power(s) in Eastern Turkestan was. Thus. The Tungan, the Kyrgyz, the Kazakhs and the Uighurs, who tried to establish domination in the region by the Kumul Rebellion were deactivated in a very short time.

1. Giriş

Kumul Ayaklanmasının çıkmasına neden olan gelişmeleri doğru izah edebilmek için Chin Shu-jen¹ döneminin siyasi ve ekonomik yapısı hakkında bilgi sahibi olmakta fayda vardır. Bu nedenle öncelikle Chin'in yönetimi ele geçirme şekli ve döneminin ekonomik sistemini bilmek gerekir. Yang Tseng-hsin²'i² diploma merasimi sırasında öldürten Fan Yao-nan³'ı ortadan kaldıran Chin Shu-jen, Yang'tan sonra Doğu Türkistan'ın umumi valisi olmuştur. Chin'in yükselmeye başlaması da tıpkı Yang'ın Doğu Türkistan'daki yükselişi ile paraleldir. Aslında Chin'in yükselişi gayet normaldir. Çünkü Yang için en önemli şey iş yapabilecek ama kendisine ayak bağı olmayacak kişiler seçmektir. Chin, bu özelliklere sahip bir kişidir. Esrarkeş bir kişi olduğu için Yang'ın çalışabileceği insan profiline uygundur.³ Chin, Fan'ı ortadan kaldırdıktan sonra Nanking'de bulunan Kuomintang Hükümeti'ne telgraf çekerek Doğu Türkistan'ın umumi valilik görevinin kendisine verilmesini istemiştir. Milliyetçi Çin Hükümeti de bu görevi Chin'e vermiştir. Chin, aslında yönetim konusunda pek değişikliğe gitmemiş, Qing Hanedanlığı döneminden beri devam eden ve bir önceki vali olan Yang'ın dokunmadığı sistemi aynen devam ettirerek onu korumuştur.⁴ Aslında Chin, bir yerde Yang'ı taklit etmiştir denilebilir. Onun izlediği siyaset gibi idari işlerde dost ve akrabalarını göreve getirmiş ve Yang, nasıl Tunganlı ve Yunnanlı dost ve akrabalarını göreve getirmişse Chin de Kansulu dost ve akrabalarını idari görevlere getirmiştir.⁵

- 1 Çinli olan Chin Shu-jen'in doğum tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Kansu şehrinin Ho-çou Bölgesi'nde dünyaya gelmiş ve eğitimini de yine burada tamamlamıştır. Kansu Vilâyet Akademisinden öğretmenlik yaptığı dönemde Doğu Türkistan'ın umumi valisi Yang Tseng-hsin'in dikkatini çekmiş ve hükümetinde genel sekreterlik görevine getirmiştir. 1928 yılında Yang Tseng-hsin'in bir suikaste kurban gitmesinden sonra onun yerine umumi valilik görevine gelmiştir. Esrar bağımlısı, rüşvetçi ve kabiliyetsiz bir kişiliğe sahip olduğundan bahsedilmektedir. 1931'de Kumul Hanlığını işgal etmiş ve uyguladığı Çinli göçmen siyaseti sebebiyle 1931'de Kumul ayaklanması patlak vermiştir. Sadece Türklerle çatışmakla kalmamış ayrıca Moğollarla da çekişme içine girmiştir. Tungan Ma Chung-ying'in Urumçi'ye saldırısı sırasında 12 Nisan 1933'te, darbeyle hükümetten indirilmiştir. Chin Shu-jen, Urumçi'den Çin'e kaçtıktan sonra Sovyetler Birliğiyle meşru olmayan bir anlaşma imzaladığı suçundan yargılanarak 3,5 sene hapis cezasına çarptırılmış ama 6 ay sonra muhtemelen rüşvet vererek serbest kalmıştır. Daha sonra memleketi olan Kansu'ya dönmüştür. Akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Bkz. Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, çev. Enver Can, (Münih: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 1990), 442-443.
- 2 Aslen Çinli olan Yang Tseng-hsin, 1867 yılında Yunnan vilâyetinin Meng-tzu Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. 1899'da Çin İmparatorluğu bünyesinde kamu hizmetine başlamıştır. 1908'de Doğu Türkistan'da görevlendirilinceye kadara Kansu ve Ningsia Bölgelerinde Qing Hanedanlığı bünyesinde görev yapmıştır. Doğu Türkistan'da ilk önce Aksu Valiliği görevini yerine getirmiştir. Daha sonra 1911 yılında Urumçi Valiliği görevine getirilmiş ve 1912 yılının mart ayında Yüan Ta-hua'dan sonra Doğu Türkistan umumi valisi olmuştur. Kuomintang yönetimi aynı yıl bu görevini onaylanmıştır. 1928'de Fan Yao-nan tarafından uğradığı suikast sonucunda öldürülmüştür. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 472.
- 3 Mildred Cable ve Francesca French, *The Gobi Desert*, (London: Hodder And Stoughton Limited, 1934), 219; Lars-Erik Nyman, *Great Britian and Chinese, Russian and Japanese Interest in Xinjiang, 1918-1934*, (Malmö: Esselte Studium, 1977), 80; Georges Le Févre, *An Eastern Odyssey*, (Boston: Little, Brown, And Company, 1935), 260-261.
- 4 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 64.
- 5 Sven Hedin, *Big Horse's Flight The Trail of War in Central Asia*, (London: MacMillan And Co. Ltd., 1936), 171.

Chin Shu-jen bölge içindeki denetim, gözetim ve sansür sistemini Yang Tseng-hsin döneminden daha fazla abartmıştır. Hatta bu konuyu öyle bir abartmıştır ki insanların kendi aralarında şaka yollu bile olsa yönetimle ilgili ters bir şey söylediklerinde bu kişileri anında cezalandırma yoluna gitmiştir.⁶ İç denetimleri arttırma yoluna giden Chin, şehirlerarasında irtibatı en aza indirebilmek için bölge içinde yapılacak geziler için dahi pasaport uygulaması getirmiştir. Böylece hem yerli halkın birbirleriyle olan ilişkilerini en alt seviyeye indirmiş hem de pasaportlardan aldığı vergilerle ek bir gelir elde etmiştir.⁷ Tabi bu uygulamaların altında yatan en önemli unsur kendisini ve makamını güven altına alma duygusudur.

Chin Shu-jen, ekonomik sömürü noktasında da Yang Tseng-hsin'i taklit etmiştir. Yang'ın yaptığı gibi Chin'de piyasaya karşılığı olmayan para sürmüş, böylece arz talep dengesi bozulmuş ve paranın alım gücü azaldığı için enflasyon artmıştır.⁸ Yang döneminden en büyük gelir kaynağı olan çiftçilikten alınan vergiler bu dönemde iki katına çıkartılmıştır.⁹ Yang, çiftçiden aldığı vergiyi belli bir seviyede tuttuğu için çiftçiler isyan etmemiştir. Ancak Chin, bu vergileri arttırınca çiftçiler rahatsız olmuş ve yönetime karşı olumsuz bir hava oluşmuştur. Chin sadece çiftçileri huzursuz etmekle kalmayıp özel sektör mallarına, Kariya'daki altın madenlerine ve Hoten'deki mermer madenlerine de el atmıştır. Yang döneminde özel sektörün işletmelerinden elde edilen gelirler Yang'da toplansa da bunları paylaştırarak kendisine sadık kişileri etrafında toplamayı başarmıştır. Chin ise büyük bir kâr getiren mallar olan altın ve mermer madenlerini hükümet tekeline almış, paylaşma yoluna gitmemiş, sadece bu paralarla emniyet ve ordu mensuplarının sayısını arttırarak bölgede adeta terör estirmiştir.

Chin Shu-jen'in bir diğer uygulaması ise bölgede hayvancılıkla geçimini yapan kişilere yönelik olmuştur. Bölgenin "Karakol Kuzusu" ve bu kuzulardan elde edilen derileri meşhurdur. Bu defa da bu derilerin gelirlerine göz koyan Chin, elindeki silahlı gücü de kullanarak ederinin onda biri fiyatına bu derileri satmaya halkı mecbur etmiştir.¹⁰ Chin'in uyguladığı bu ekonomik sistem sayesinde Çinli memurlar da zenginleşmiştir. Doğu Türkistan'da uygulanan ekonomik sistemin sonucunda ticari sermayenin %12'sini yerli tüccarlar, %37'sini Çinli ve diğer yabancı tüccarlar, %51'ini ise Çinli memurlar ellerine geçirmiştir. Chin elde ettiği döviz ve altını Urumçi'den dışarı çıkartmış ve böylece bir önceki valiyi taklit etmiştir.¹¹

Chin Shu-jen, yabancılara da iyi gözle bakmayan bir kişiliğe sahiptir. Bu yüzden yabancıların bölgeye girişlerini engellemek için elinden gelen tüm gayreti sarf etmiştir.¹² Bunun en önemli sebebi ise yabancı korkusudur. Sadece batı düşmanı olduğu için değil Chin, aynı şekilde

6 Févre, *An Eastern Odyssey*, 173; Sven Hedin, *History Of The Expedition In Asia (1927-1935)*, (Stockholm: Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1943), 2: 202; Nyman, *Great Britian and Chinese*, 80.

7 Hedin, *History Of The Expedition In Asia (1927-1935)*, 202.

8 Owen Lattimore, *Pivot of Asia: Xinjiang and the Inner Asian Frontiers of China*, (Boston: Little, Brown and Company, 1950), 66; Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 66.

9 Lattimore, *Pivot of Asia*, 66; Nyman, *Great Britian and Chinese*, 81.

10 Lattimore, *Pivot of Asia*, 66; Hedin, *History Of The Expedition In Asia (1927-1935)*, 202.

11 Georg Vassel, *My Russian Jailers in China*, (London: Hurst & Blackett, 1937), 97; Sven Hedin, *Across The Gobi Desert*, (London: George Routledge & Sons, 1931), 348; Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 68.

12 Févre, *An Eastern Odyssey*, 253-268.

Doğu Türkistan'ın Merkezi Çin yönetimi ile de bağlarını kesmeye çalışan bir yol izlemiştir. Çünkü Merkezi Çin yönetimi ile güçlü bağların oluşması durumunda burada olup bitenin Çin'e taşınacağını bilmektedir. Yönetiminde olan rüşvet, yolsuzluk ve eksikliklerin Nanking tarafından öğrenilmesinin sıkıntı yaratacağını bildiği için de ilişkileri mümkün olduğu kadar gizli tutmaya çalışmıştır.¹³ Çin yönetimi döneminde tıpkı Yang döneminde olduğu gibi dışa kapalı bir ekonomik model takip edilmiş ve modern yöntemler uygulamadığı için ticaretin önüne geçilmiştir.

Chin Shu-jen, Doğu Türkistan Umumi Valisi olduktan sonra uyguladığı siyasetten kimse memnun değildir. Uygulamaları Türkleri, Tunganları, Moğolları ve hatta Çinli subayları dahi rahatsız etmiştir. Çin'in uyguladığı bu siyasetin yanlışlığını bölgede yıllarca bulunan Mildred Cable ve Francesca French şöyle ifade etmektedir: “Çin Türkistan'ının (Doğu Türkistan kastediliyor) reisi Chin iyi veya akli başında bir idareci vasıflarını haiz değildi. O, içi korkuyla dolu, zenginleri kayıran, fakirlere zulmeden ve diktatörlere mahsus istibdat ve kararsızlığı birbiriyle bağdaştıran bir hükümdardı.”¹⁴ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere yönetim ve ekonomi konusunda halkı memnun edemeyen bir idareci için en kaçınılmaz sonuç isyan hareketi olur.

2. Kumul Ayaklanmasının Gelişimi

Chin Shu-jen yönetimi döneminde Türkleri isyana sevk eden olay Kumul Hanlığının 1931 yılında ilhak edilmesi olmuştur. Kumul Hanlığı 1870 yılında Tso Tsung-t'ang döneminden beri yarı özerk bir konumda varlığını devam ettirmiştir. Bu hanlığın geçmişi Ming Hanedanlığına ve hatta Çağatay Hanlığının nesillerine dayandığı söylenir.¹⁵ Kumul Hanlığı stratejik bir konuma sahip bir bölgedir. Burası Doğu Türkistan'ın Kıt'a Çin'ine bağlayan büyük yola hâkim bir bölge olduğu için stratejik açıdan önemlidir.¹⁶ Geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlayan bölge halkı, topraklarının bereketli olması sebebiyle refah seviyesi iyi durumdadır.¹⁷ Ancak bu durum Yang Tseng-hsin'in suikast sonucu ölümü sonrasında başa geçen Chin döneminde değişmiştir. Şubat 1929'dan itibaren Kumul Hanlığında sıkıyönetim ilan edilmiş ve bu olaya Kansu bölgesindeki Tunganların faaliyetleri sebep olarak gösterilmiştir.¹⁸ Maksut Şah'ın ölümünden sonra Chin'in Kumul üzerindeki politikası değişmiştir. Kumul'un Tümen Komutanı Li Hsi-ts'eng Kumul'un Doğu Türkistan'a bağlanmasını önermiştir.¹⁹ Bu teklif Chin'in aklına yatmıştır. Çünkü bölgenin işgali yeni gelir kaynakları elde etmek olduğu gibi

13 Hedin, *Big Horse's Flight The Trail of War in Central Asia*, 3.

14 Cable ve French, *The Gobi Desert*, 220.

15 Hedin, *History Of The Expedition In Asia (1927-1935)*, 2: 255; Albert Von Le Coq, *Burled Treasures of Chinese Türkistan*, (London: George Allen & Unwin Ltd, 1928), 150.

16 Colonel R. C. F. Schomberg, “Hami or Komul”, *JRCAS 16/1*, (1929), 91.

17 C. G. Mannerheim, *Across Asia*, (Oosterhout: Nederlands, 1969), 380-385; Cable ve French, *The Gobi Desert*, 220-221.

18 Schomberg, “Hami or Komul”, 92.

19 Fook-lam Gilbert Chan, “The Road to Power: Sheng Shih-ts'ai's Early Years in Sinkiang (1930-34)”, *Journal of Oriental Studies VII*, (1969), 234.

Çinli memurlara da yeni mevkilerin kapısını açacaktır.²⁰ Bunun için Nâsır²¹ ve Yolbars Han'ı²² Urumçi'ye çağırması ve Kumul Hanlığını lağvettiğini bildirmiştir.²³ Bu olaylardan Maksut Şah'ın ölümünden sonra Nâsır'ın destek için değil Çin tarafından bağıllık bildirmek için davet edildiği gerçeğe daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Kumul Hanlığının lağvedilmesi sonrasında daha önce Çinli göçmenlerin yerleştirilmesine izin verilmeyen Kumul Hanlığına Çinli göçmenler gelmeye başlamış ve bu olay bölgede yaşayan Uygurların öfkesine neden olmuştur.²⁵ Ayrıca bölgeye gelen Çinli göçmenlerin iki yıl vergiden muaf tutulması da kanunlaştırılmıştır.²⁶ Bu olay sonrası Kansu bölgesindeki açlık ve savaş yüzünden kaçan göçmenler için Kumul Hanlığı bulunmaz bir fırsat olmuştur. Bununla beraber buraya göçmen olarak gelenlerin hepsi de yoksul değildir. Bir kısmı ise Çin Shu-jen'in Kansulu olması sebebiyle onun propagandasına kapılarak bölgeye gelmiştir. Çin bu yolla bölgedeki Çinli göçmenler sayesinde nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır.²⁷ Çinli göçmenlere arazi bulmak için bölgenin yerli halkı olan Uygurların topraklarına el konulmuş ve Uygurlar verimsiz olan çöl etrafındaki arazilere gönderilmiştir. Uygurlara verilen arazilerin ise ellerinden alınan arazilere karşılık tazminat olarak verildiği açıklanmıştır.²⁸

Çin Shu-jen'in Doğu Türkistan'da uyguladığı siyaset ile öfkeleri artan bölge halkına Çin yönetiminin dini ve kültürel alanlarda yaptığı baskılar da eklenince hem Türkler hem de Çinli Müslümanlar, Çin yönetimine karşı birleşmiştir. İsyanın fitilini ateşleyen gelişme ise Çin'in Kumul'u işgal ettikten sonra bölgede uyguladığı idari değişiklik sonrası başlayan politikası doğrultusunda bölgeye gönderdiği ve kendi hemşerisi olan Çang-mu isimli vergi tahsildarı

20 Schomberg, "Hami or Komul", 93.

21 Uygur asıllı ve doğum tarihi bilinmeyen Nâsır, Kumul Hanı Maksud Şah'ın oğludur. Babası Maksut Şah'ın ölümünden sonra Kumul'a dönmesi yasaklanmıştır. Çin Shu-jen tarafından Urumçi'de siyasi tutuklu olarak gözetim altında tutulmuştur. Çin tarafından öldürülmüş olması muhtemeldir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 462.

22 Uygur asıllı olan Yolbars Han, 1903 yılında Doğu Türkistan'ın güneyinde bulunan Kaşgar'a bağlı Yenihisar'da dünyaya gelmiştir. 15 yaşında Kumul Hanı Muhammed tarafından işe alınmıştır. Daha sonra 1908'de Kumul Hanlığının başına geçen Maksud Şah'ın yanında müsteşarlık görevini yerine getirmiştir. 1922'de Han unvanını almıştır. 1931'de Çin Shu-jen'e karşı başlatılan ihtilâlde bulunmuştur. Belki içinde Çin düşmanlığı olsa da bunu açıkça ifade edememiştir. Çin'e karşı mücadele etmişse de bağımsız bir Doğu Türkistan Devleti'nin kurulması gibi bir fikri yoktur. 1937'de Nanking'e kaçtıktan sonra 1946 yılında tekrar Kumul'a geri dönmüştür. Kuomintang tarafından çeşitli görevlere getirilmiştir. Fakat Çin Komünist Partisine teslim olmamıştır. Tibet'e kaçtığı zaman olan 1950-1951 kış aylarında Çinli komünistlere karşı mücadele etmiştir. Daha sonra Tayvan'a yerleşmiş ve buradaki Çin yönetimi, 1951 Mayıs ayında Yolbars Han'ı Doğu Türkistan'ın (dışarıdan) umumi valiliği görevine getirmiştir. Yolbars Han'ın ilk eşi Tibet'e kaçış sırasında vefat etmiştir. Yolbars Han, Tayvan'a kaçtıktan sonra orada 19 yaşında bir kızla evlilik yapmıştır. İlk eşinden iki oğlu vardır. Yolbars Han oğullarının birine Doğu Türkistan'ın XIX. asırdaki lideri Yakub Beğ'in ismini diğerine de kendi müttefiki Hoca Niyaz Hacı'ya atfen Niyaz ismini vermiştir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 472-473.

23 Wu Ai-chen, *Turkistan Tumult*, (London: Methuen, 1940), 62.

24 Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1911-1955)*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), 59.

25 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 63.

26 Chan, "The Road to Power: Sheng Shih-ts'ai's Early Years in Sinkiang (1930-34)", 234.

27 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 81.

28 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 63.

ve emniyet müdürünün fevri davranışı neden olmuştur.²⁹ Olayların başlamasına neden olan gelişme ise Çang-mu'nun 1931 yılında bir Uygur kızına âşık olması ile başlar. Kızı, babası Salih Dorga'dan isterken mevkiini ve gücünü kullanmaya çalışır.³⁰ Bir Müslüman kızın gayri Müslim biri ile evlenmesi dinen yasak olduğu için kızı Çang-mu'ya vermemişlerdir. Çang-mu'nun kızı iğfal etmesi sebebiyle ulemanın izni olmamasına rağmen göstermelik bir nikâh töreni düzenlenmiş, bu törende Çang-mu iyice sarhoş olduktan sonra adamları ile beraber öldürülmüştür.³¹ Böylece ihtilal patlak vermiştir. Bu olaydan sonra Uygurlar, Çinlilerin elinde bulunan karakollara saldırmış ve buradaki Çin askerleri ile vergi tahsildarlarını öldürdükten sonra mühimmatlarına el koymuşlardır. Yeteri kadar mühimmat ele geçirildiğine inanan Uygurlar bu defa Kumulu ele geçirmek için şehre saldırmış ve kısa bir sürede Kumul ele geçirilmiştir. Çinliler Kumul Eskişehir içindeki sularla çevrili bölgeye sığınarak kapıları kapatmış, dışarıda kalan Çinliler, isyancılar tarafından öldürülmüştür.³²

Bu olay yaşanırken yazlığında olan Maksut Şah'ın müsteşarı Yolbars Han da kısa bir süre sonra ihtilale dâhil olmuş³³ ve Hoca Niyaz Hacı³⁴ ile birlikte hareket etmeye başlamıştır. Aynı zamanda Chin Shu-jen'in uyguladığı siyasetten rahatsız olan Kumul Hanlığındaki Tungalar da isyana katılmıştır.³⁵ Bu istila sırasında Kumullu bir Müslüman Çinli olan Tüccar Vang da ihtilale destek vermiştir.³⁶ İhtilale bir destek de Çin yönetiminden memnun olmayan Kırgızlar ile Barköl bölgesinde yaşayan Kazaklardan gelmiştir.³⁷

3. Tunganların Kumul Ayaklanmasına Dâhil Olması

İhtilalin ülkenin tamamına yayılmasından korkan Chin Shu-jen, ihtilalcilerin uzlaşma teklifini kabul etmez ve askeri birlikleri bölgeye sevk eder. Chin'in bölgeye gönderdiği askerlere müdahalenin acımasız olması yönünde telkini vardır.³⁸ Bu durum Uygurların yeni bir strateji takip etmelerine neden olmuştur. Yapılan müzakereler sonucunda Yolbars Han'ın Nanking'e

29 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 83.

30 Badruddin Wee-liang Hai, *Muslim Minority in China*, (MA thesis, Columbia University, 1956), 101-102.

31 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 66; Lattimore, *Pivot of Asia*, 69.

32 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 66.

33 İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin-1 (İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları)*, haz. Ömer Kul (Ankara: Berikan, 2010), 279

34 Uygur asıllı olan ancak doğum tarihi bilinmeyen Hoca Niyaz Hacı, Kumul Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. Kumul ayaklanması sonrası Yolbars Hanla birlikte Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda ihtilalcilerin önderliğinin yapmıştır. Bu ihtilalin başarılı olması için Çinli Tungan Ma Chung-ying ile iş birliği yapmıştır. Ancak daha sonra Ma Chung-ying ile anlaşmazlığa düşüncü Sheng Shih-tsai ile anlaşmıştır. 1933'te kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde Cumhurbaşkanlık görevini yerine getirmiş olmasına rağmen 1934'te sonra Sheng Shih-tsai ile anlaşmış ve bu devletin lağvedilmesini savunmuştur. Sheng Shih-tsai'yin kurduğu hükümette Doğu Türkistan Umûmi Vali Yardımcılığı görevine getirilmiştir. Ancak bu makamda olsa da yetkileri olmayan bir hükümet elemanı olmuştur. 1937'de başlayan isyandan sonra Sheng Shih-tsai tarafından Urumçî'de öldürülmüştür. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 462.

35 Cable ve French, *The Gobi Desert*, 221.

36 Cable ve French, *The Gobi Desert*, 247.

37 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 66.

38 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 66.

gönderilip Kuomintang Hükümeti ile görüşmesine karar verilmiş ve Haziran 1931’de Yolbars Han gizlice yola çıkmıştır.³⁹ Yolbars Han, Nanking’e yola çıktığında Ma Chung-ying’in⁴⁰ kontrolü altında bulunan Suçov şehriden geçmek zorundadır. Bu dönemde 17 yaşında olan Ma Chung-ying, Yolbars Han’ı yemeğe davet etmiş ve onunla Kumul ayaklanması hakkında görüşmüştür. Görüşmenin bir tesadüf mü? Yoksa planlı mı? Olup olmadığı noktası muammadır. Ancak olayın tesadüfi olduğuna inanmak zordur.⁴¹ Çünkü daha sonra hatıralarını yazan Yolbars Han, bu hatıralarında Ma Chung-ying’in Çin’e karşı ihtilal hazırlığı içinde olduğunu, Kumul ayaklanması ile ilgili Ma Chung-ying’in kendisinden bilgi almak için adamlar gönderdiğini ancak kendisinin bu ihtilal ile ilgili bilgisinin olmadığını söylemektedir.

Ma Chung-ying’in Doğu Türkistan coğrafyasını istemesinin sebebi ise Çin tarafına doğru ilerlediği takdirde amcası Ma Pu-fank ile karşı karşıya geleceğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Çin’e saldırabilmek için amcasının topraklarını aşması gerekiyordu.⁴² Diğer bir sebep ise kurmayı düşündüğü devlet bir İslam devletiydi ve bunun için Müslümanlara ihtiyaç vardı. Bunun için de Müslümanların yaşadığı Doğu Türkistan bölgesine girmesi gerekiyordu. Ayrıca ortam Ma Chung-ying’in işine de geliyordu. Çünkü Doğu Türkistan’da Chin Shu-jen’in baskıya dayanan bir yönetimi vardı ve buradaki Müslüman kardeşlerinin ona ihtiyaçları olması dolayısıyla onu kucaklayacaklarını düşünmesine neden olmuştur.⁴³ 1 Temmuz 1931’de Urumçi’ye doğru yola çıkan Citroen Keşif Heyeti, Ma Chung-ying’in Kumul Eskişehirine saldırısına şahit olmuştur.⁴⁴ Ma Chung-ying’in 3 Temmuz’da Chin’e iki elçi gönderdiğini ve Ma Chung-ying’in Nanking tarafından bölgenin umum valisi olarak atandığını ve bu nedenle Kumul garnizonunun kendisine teslim etmesini emrettiğini söylerler. Chin’in ise bu elçilerden birini öldürdüğünü, diğer elçiyi ise Ma Chung-ying’e gönderip isteklerini kabul etmediğini belirtmektedir. Bunun üzerine Ma Chung-ying çok sayıda modern silah ve cephanesi olmasına rağmen Chin’in askerlerine saldırır.⁴⁵ 3 Temmuz 1931’de üç defa taarruz etmişse de Ma Chung-

39 Hedlin, *History Of The Expedition In Asia (1927-1935)*, 227 Dip. 1.

40 Çinli Müslümanlardan olan Ma Chung-ying, 1910 yılında Kansu vilâyetine bağlı Ho-çou Bölgesi’nde dünyaya gelmiştir. Müslüman Tunganlardan ve bu bölgede “Beş Ma” olarak bilinen Harp Beylerinin soyundandır. Çok küçük bir yaşta, tahminen 14 yaşında iken, 1924 yılında askerlik yapmaya başlamış ve Feng Yü-hsiang’ın “Kuominçün” birliklerine karşı mücadele etmiştir. 1929 yılında Nanking’de Harp Akademisinde okumuştur. 1931’de başlayan Kumul ayaklanması sonrasında Doğu Türkistan’a saldırmış ancak Kumul’u alamamıştır. Bu saldırı sırasında ayağından yaralanarak geri çekilmiştir. Daha sonra Türklerin kendisinden yardım istemesi sebebiyle 1933’te Doğu Türkistan’a yeniden saldırmışsa da bu kez de Sovyet Birliği’nin bu savaşa müdahale etmesi sebebiyle Doğu Türkistan’da istediği hâkimiyetliği gerçekleştirememiştir. 1933 Nisan’ında Kaşgar Bölgesi’ne çekilmiş ancak sebebi tam olarak bilinmeyen bir gerekçe ile Sovyetler Birliği’ne teslim olmuştur. Daha sonra Stalin tarafından idam edilmiş olma ihtimali yüksektir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri*, 455.

41 Cable ve French, *The Gobi Desert*, 234.

42 Fèvre, *An Eastern Odyssey*, 140-141; Cable ve French, *The Gobi Desert*, 235-236.

43 Ali Hekim, *Hamdullah Muhammed Tarım’ın Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), 31.

44 W. Petro, “Mongolia, Kansu and Sinkiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition”, *JRCAS* 20/2, (1933), 205-219.

45 Petro, “Mongolia, Kansu and Sinkiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition”, 215.

ying'in kuvvetleri başarılı olamamıştır.⁴⁶ Ma Chung-ying daha sonra çok az Tungan birliğini ve Uygur ihtilalcıyı Kumul Hanlığında bırakarak süvarilerinin büyük bir kısmı ile Karlık dağ üzerinden Barköl'e gider.⁴⁷

Chin Shu-jen, Kumul ayaklanması ve bunlara destek veren Tungan istilasının güneydeki Doğu Türkistanlılar tarafından duyulmaması için gayret sarf etmiş fakat bunda başarılı olamamıştır.⁴⁸ Chin'in sansür politikası işe yaramadığı gibi Kumul Hanlığından gelen haberler ülkenin güneyinde yaşayan halkı da hareketlenmeye başlatmıştır. Chin'in güneydeki halkın hoşnutsuz olduğunun farkında olmasına rağmen Ma Chung-ying'i yenmiş olmasının ve Hindistan'da bulunan İngilizlerin 4.000 tüfek ve 4 milyon mermi göndermesinden de⁴⁹ cesaret alarak katı tutumunu arttırmıştır. İngilizlerin bu yardımının temel sebebi ise bölgeye nüfuz etmeye çalışan Sovyet etkisini kırmak içindir.

Kumul ayaklanmasından yaralanan Ma Chung-ying, Mayıs 1932'de Ma Şih-ming⁵⁰ isimli subayını Tungan askerlerinin komutanlığına getirir.⁵¹ Ma Şih-ming kuvvetleri ile beraber Turfan yakınlarında karargâh kurar ve bundan sonra diplomatik yollarla güçlenmenin yollarını arar. Bu sayede Yolbars Han ve Hoca Niyaz Hacı ve Uygur ihtilalciler ile ilişki kurduğu gibi Chin yönetiminin Turfan'daki askeri birliğinin komutanı Ma Fu-ming⁵² isimli Tungan subayı ile de irtibata geçerek tarafına çeker.⁵³ Bu olay ihtilalcileri güçlendirir.

1932 yılında gerçekleşen bir diğer önemli hadise de Chin Shu-jen'in Moğolların Tangıt Kabilesi reisini ortadan kaldırmasıdır. Mayıs 1932'de Moğolların lideri Putsang Gegeen'den intikam almak isteyen Chin, Gegeen'i ortadan kaldırmak için Urumçi'ye davet eder. Chin'in Gegeen'i ortadan kaldırmak istemesinin nedeni ise Kumul ayaklanması sırasında Ma Chung-ying'e karşı yardım istemesine rağmen Moğol liderinin yardım göndermemiş olmasıdır. Chin, Gegeen'in onuruna sarayda bir yemek verir ve onu bu yemekte öldürür. Bu olay düşmanı çok olan Chin'in sadece düşmanlarının sayısını arttırır. Chin dönemindeki bir diğer önemli gelişme ise Stalin'in Batı Türkistan'da göçebe yaşayanları yerleşik hayata geçirmek istemesi sonucu bunu kabul etmeyen Kırgızların 1932 başlarında Doğu Türkistan sınırına gelmesi ve olayların

46 Févre, *An Eastern Odyssey*, 244; W. Petro, *Triple Commission*, (London: John Murray: 1968), 129.

47 Févre, *An Eastern Odyssey*, 242.

48 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 124.

49 Owen Lattimore, "Chinese Turkestan or Sinkiang", *The China Year Book*, (Shanghai: Yayınevi Yok, 1935), 43.

50 Çinli Müslümanlarda olan ve doğum tarihi bilinmeyen Ma Şih-ming, Kansu'da dünyaya gelmiştir. Ma Şih-ming, Ma Chung-ying'in ordusunda görev yapmıştır. Ma Chung-ying'in 1931 Haziran ayında Yolbars Han'la ile yaptığı yemekli görüşmede Ma Şih-ming'de bulunmuştur. Tunganların 1931'de Kumul'a yaptığı ilk saldırının komutanlığını yapmıştır. Ma Chung-ying'in yaralanıp Kansu'ya dönmelerinden sonra Turfan yakınlarında bulunan Tungan birliklerinin başına geçmiştir. Akıbeti bilinmemektedir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 458.

51 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 58-59.

52 Çinli Müslümanlardan olan ve doğum tarihi bilinmeyen Ma Fu-ming, Chin Shu-jen'in emri ile Turfan garnizon komutanlığı görevine getirilmiştir. 1932 Sonbaharında saf değiştirerek Ma Chung-ying'in tarafına geçmiştir. Kumul halkına baskı ve zulüm yapan Çinli subay Hsiang Fa-yü'yü 1932-1933 kışında yakalayarak idam etmiştir. Daha sonra Doğu Türkistan'ın güneyine gittiği söylenir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 456.

53 Fook-lam Gilbert Chan, *Sinkiang Under Sheng Shih-tsai, 1933-44*, (MA thesis, University of Hong Kong, 1965), 68-69; Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 71-72.

buraya yansımadır.⁵⁴ Ma Şao-vu, Albay Yang komutasında bir orduyu Temmuz 1932'de İd Mirab⁵⁵ önderliğinde ayaklanan Kırgızlar üzerine gönderir.

Bu arada Kumul ayaklanmasının etkileri süratle batıya yayılmaya başlamıştır. Ma Fu-ming'in taraf değiştirmesinden sonra Ma Chung-ying'in çekilmesi sonrası harabeye dönen Kumul tekrar Uygur ihtilalcilerin ve az sayıda Tungan birliğine terkedilir. Ma Fu-ming'in komutasında bulunan Tungan birlikleri Urumçi'ye saldırmak için Turfan'da toplanır. Turfan'daki olaylardan sonra Doğu Türkistan'ın güneyinde de ayaklanmalar patlak verir. 1932 yılının kış aylarında Turfan'ın güneybatısında bulunan Karaşehirde ayaklanma başlar. Karaşehir ayaklanmasında başarılı olan Ma Çan-tsang, Ma Şi-ming'in mücadelesine aldırış etmeden batıya yönelerek Bugur'u alarak Kuça'ya doğru ilerleyerek Uygur ihtilalcilerin lideri Timur Beg⁵⁶ ile ittifak kurar. Bu ittifak sonrası Timur ve Ma Çan-tsang Aksu'ya doğru yönelir ve Bai ilçesini ele geçirir.⁵⁷

Bai'nin ele geçirilmesi stratejik bakımdan önemlidir. Çünkü Bai bölgesi Kaşgar ile Urumçi'yi birbirine bağlayan önemli kavşak noktasıdır. Böylece Umumi Vali Chin Shu-jen ile Ma Şao-vu arasındaki bağlantı kesilmiştir. Ma Şao-vu, bir yönden Ma Çan-tsang ve Timur Beg kuvvetleri diğer yönden Hoca Niyaz Hacı ve Yolbars Han tarafından sıkıştırılmıştır. Bu sıkıştırma neticesinde Chin'den yardım alamamıştır. Şubat 1933'ten sonra ayaklanmalar oldukça yayılmıştır. Tarım havzasındaki ayaklanmalar bölge dışına da sıçrayarak Kuça ve Kariya gibi ülkenin güney kesimlerini de etkilemiştir. Ayaklanmaların güneye kaymasında Tunganların bu bölgedeki propagandalarının etkili olma ihtimali yüksektir.⁵⁸ Güney bölgesinde başlayan Kuça ve Kariya bölgesindeki ayaklanmanın farklı tarafı ise altın işçileri tarafından çıkarılmış olmasıdır. Çünkü ülkenin güney bölgesinde bulunan Kariya yakınlarındaki Sugdak ve Hoten yakınlarındaki Karakaş bölgesi altın çıkarılan yerlerdir ve buralardaki işçiler altın çıkarmanın belli bir kotaya bağlanması ve işçilerin zor şartlar altında çalıştırılmasından dolayı Çin yönetimine kızgındı.

Nisan 1933'e gelindiğinde ülkenin güney bölgesi ihtilalcilerin eline geçmiş, Aksu alınmış, Urumçi kuşatma altında, Yarkent Yenişehir hariç Yarkent kaybedilmiş, Turfan ve Aksu bölgesi kaybedildiği için Urumçi ile bağlantı kesilmiş bir vaziyettedir. İşte bu kötü vaziyette Kaşgar Valisi Ma Şao-vu kendini savunacak hali yoktur. Tek umudu Tunganlı Ma Çan-tsang ile anlaşma yolunu aramak olmuştur. Bunun içinde arabulucu olarak İngiliz Başkonsolosu Fitzmaurice'yi devreye sokar. Müzakereler olumlu başlar ancak Ma Çan-tsang'ın sorunu kuşatmayı tek başına yapmıyor olmasıdır. Ayrıca bu gizli bir görüşme olduğu için anlaşmayı ancak kendi

54 Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, (New York: Macmillan, 1967), 180-188.

55 İd Mirab, Kırgızların 1932'de Tanrı dağlarında yaptığı ayaklanmanın lideridir. Bu ayaklanma, Sovyetler ve Çinlilerin askerî iş birliğiyle bastırılmıştır. İd Mirab'ın akıbeti bilinmemektedir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 447.

56 Uygur asıllı olan ve doğum tarihi bilinmeyen Timur Beg, Kuça'da dünyaya gelmiştir. 1933 yılında Kumul ayaklanmasına katılmış ve liderlik yapmıştır. Önceleri Ma Chung-ying ile ortak hareket etmişse de daha sonra taraf değiştirmiştir. Ağustos 1933'te Kaşgar'da Ma Chung-ying'in birlikleri tarafından yakalanarak idam edilmiştir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 469.

57 Ai-chen, *Türkistan Tumult*, 240-241.

58 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 132.

adına yapabilmıştır. Ayrıca Ma Çan-tsang'ın müttefikleriyle de arası açıktır. Bu nedenle Ma Şao-vu ve Ma Çan-tsang'ın hemen anlaşamamışlardır. Ma Şao-vu'nun bir diğer sorunu da 5 Nisan 1933'te isyan eden Kırgızlar olmuştur. 1932 yılında İd Mirab yönetiminde ayaklanan Kırgızlara sert davrandığı için onların düşmanlığını kazanmıştır.⁵⁹

4. Kumul Ayaklanmasının Güney Bölgelerde Yaşayan Uygurları Cesaretlendirmesi

Ülkenin güneyinde Çin hâkimiyeti ortadan kalktıktan sonra bu defa Uygurlar ile Tunganların arası yönetime hâkimiyet noktasında bozulmaya başlar. Hoten'de Türklerin ayaklanmaya başladığı haberinin gelmesi üzerine Ma Çan-tsang, Ma Şao-vu ile anlaşma yoluna gider. Zaten iyice köşeye sıkışan Ma Şao-vu bu teklifi kabul eder. Anlaşma gereğince bir Tungan hakimiyeti sağlamak istenir. Ma Çan-tsang bölgenin Çin'den ayrılmasını değil, ıslah edilmesi gerektiğini, Türklerin ise Çin'den ayrılmak istediğini İngiliz Başkonsolosluğu vasıtasıyla Ma Şao-vu'ya iletir. Bu arada Kaşgar Eskişehir'de milliyetçiler “Genç Kaşgar Partisi” adında siyasi bir oluşum içine girer. Ma Çan-tsang'ın, Ma Şao-vu ile ilişki içinde olduğundan şüphelenmeye başlar. İlişkiler iyice bozulduğu için Genç Kaşgar Partisi, Ma Şao-vu'nun direniş içinde olduğunu ve Ma Çan-tsang ile olan ilişkilerini düzenlemek için yedi kişilik bir heyet Feyzabat'ta Ma Çan-tsang ve Timur Beg ile görüşür. Genç Kaşgar Partisi, Kırgız lider Osman Ali⁶⁰ ile de görüşmelere devam eder. Bu görüşmeler neticesinde Ma Şao-vu'nun Eskişehir'de konağında olmasına rağmen Yenişehir'i güçlendirdiği, şehrin duvarlarına toplar yerleştirdiği, şehre giriş çıkışlarda resmi kimlikliler dışında kimsenin alınmadığı haberlerinin gelmesi üzerine Ma Şao-vu'un direnişe devam ettiği, görüşmelerde Ma Çan-tsang'a anlatılır. Onun da ikna edilmesinden sonra Kırgız lideri Osman Ali'nin şehre saldırması kabul edilir. Tabii bu karar üzerine akla hemen şu soru gelmektedir. Ma Çan-tsang ile Ma Şao-vu anlaşma yolunda olmasının muhtemel sebebi? Ma Çan-tsang'ın beraber hareket ettiği Türkleri kaybedip düşman kazanacağına, Ma Şao-vu'yu ortadan kaldırıp Kaşgar Yenişehir'de daha uysal bir Tungan lideri ile uzlaşma yolunu gözü önünde bulundurmak isteği olabilir.⁶¹

3 Mayıs 1933 günü Timur Beg yönetimindeki Uygur ihtilalciler, Kırgızların rızası ile şehre yerleşir. Ma Çan-tsang ise Yenişehir kapısına giderek Çinlilerle görüşür ve şehri teslim alır. Çinlilerin Türklere teslim olmaktansa Müslüman Çinlilere teslim olmak istemesinin önemli bir payı vardır. 3 Mayıs 1933 günü itibarıyla Yarkent Yenişehir bölgesine Hoten ayaklanmasından kaçan 450 Çin askerinin gelmesiyle direnen bölge dışında Doğu Türkistan'ın güney bölgesinde Çin hâkimiyetine son verilmiştir. Ma Çan-tsang “Genç Kaşgar Partisi” lideri ile yaptığı görüşmeler sonrası kendisinin kandırıldığını ve Timur'un Türk milliyetçilerinin

59 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 141.

60 Kırgız asıllı olan ve 1903 yılında doğan Osman Ali, 1933-1934'te Kaşgar'da başlatılan ayaklanmada Kırgızların liderliğini yapmıştır. Kaşgar'da hapsedilmiş ve 1933'te Ma Şao-vu tarafından serbest bırakılarak Kırgız askerlerinin başına geçirilmiştir. Onun komutasındaki Kırgız askerleri daha sonra isyan etmişlerdir. İngiliz Başkonsolosu Fitzmaurice, onun esrarkeş biri olduğunu ancak Osman Ali'nin “Genç Kaşgar Partisi” veya “Hoten Emirleri” ile bağlantısı olmadığı belirtilir. Kaşgar'da yakalanarak 1935'te Urumçi'ye götürülmüş ve Sheng Shih-tsai'nin emriyle idam edilmiştir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 470.

61 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 143-145.

tesirine girdiğini düşünerek kendisi ile müttefik olamayacağını anlar.⁶² Bunun üzerine kendisi ile ittifak kurabilecek Kaşgar Valisi Ma Şao-vu'yu destekleme kararı alır.

Kaşgar şehrinde bu olaylar yaşanırken Tarım Havzası'nın güneyinde bulunan Hoten'de bir başka siyasi gelişme yaşanır. Güneyde altın madeni işçileri tarafından başlatılan, liderliğini İsmail Han Hoca'nın yaptığı isyan hareketinden farklı bir oluşum başlar. Bu oluşumun liderliğini Mehmet Emin Buğra, kardeşleri Abdullah ve Nur Ahmet ile dostları ve talebeleri tarafından 1932 yılı başlarında kurulan Millî İnkılap Komitesi yapmaktadır⁶³. Komiteye daha sonra öğretmen olan ancak Sovyetler Birliği, Türkiye, Mısır ve Hindistan'ı dolaşmış Gulca'nın eski kadısı Sabit Damolla⁶⁴ da katılmıştır.⁶⁵ Komitenin siyasi görüşü tıpkı Genç Kaşgar Partisi gibi Türk milliyetçiliği idi. Ayrıca Doğu Türkistan'da bir İslam devleti kurmayı amaçlamıştır. Hotenliler ile Kumul'da isyan eden Hoca Niyaz Hacı arasında 1927'den beri bir bağlantı sağlamışsa da 1932 Kumul ve 1933 Hoten ayaklanmaları sırasında bu iki grubun beraber hareket ettiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ma Çan-tsang'ın ve Tunganların saf dışı bırakılmasından sonra Doğu Türkistan'ın güneyindeki gruplaşmalar Hoten ve Kaşgar Türkleri arasında da başlamıştır. Bu gruplaşmada tansiyonu düşürmek için Timur Beg'in adamı Hafız, Yarkent Yenişehri aldıktan sonra burada ele geçirdiği ganimetleri Hotenli Emir Abdullah Han ve Emir Nur Ahmetcan'a vermiştir.⁶⁶ Buna rağmen ilişkiler düzelmeyince bu defa Hafız, elindeki askerleri silahlandırıp güçlendirme yoluna gitmiştir.⁶⁷

Yarkent'in alınması sonrası Hoten Emirleri bu bölgenin başına Emir Nur Ahmetcan'ı getirmiştir. Emir Abdullah ise yaklaşık 2.000 kişilik kuvvetiyle Kaşgar bölgesine gitmiştir. Emir Abdullah Han'ın Kaşgar bölgesine gitmesinin sebebi ise Timur'u baskı altına almak içindir. Kaşgar bölgesinde Emir Abdullah Han'ı gücünün artmasına neden olan bir başka gelişme ise Canip Beg'in⁶⁸ 1.000 kişilik kuvveti ile 11 Haziran 1933'te Kaşgar'a gelmesidir.⁶⁹

62 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 147.

63 Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1954), 30; Nyman, *Great Britain and Chinese*, 105; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (İstanbul: Otağ Yayınları, 1975), 310.

64 Uygur asıllı olan ve doğum tarihi bilinmeyen Sabit Damolla, Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde dünyaya gelmiştir. Gulca'da öğretmenlik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Sovyetler Birliği, Türkiye, Mısır ve Hindistan'da dolaştığı söylenir. Sovyet aleyhtarı bir Türk milliyetçisi olarak bilinen Sabit Damolla, 1933'te Hoten'de Millî İhtilâl Komitesi'ne katılmıştır. 1933-1934'te Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde Başbakan olarak görev yapmıştır. 1934 yılında Aksu'da Sheng Shih-tsai'yin emriyle asılarak idam edilmiştir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 434.

65 Buğra, *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, 30.

66 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 158.

67 Lattimore, *Pivot of Asia*, 124.

68 Kırgız asıllı olan ve doğum tarihi bilinmeyen Canip Beg, Basmacılık Hareketi içine bulunmuş bir kişidir. Doğu Türkistan'a geldikten sonra Sovyetlerin isteği üzerine Canip Beg'i Ma Şao-vu yakalamıştır. Daha sonra 1931 yılında Karia Havzasına sürgüne gönderilmiştir. 1933 ayaklanmasında Hoten Emirleriyle beraber hareket eden Canip Beg, 1000 kadar Hotenli askerlerin başında Kaşgar'a gitmiştir. Kaşgar'da bulunan Sovyet Başkonsolosunun direktifleriyle Timur Beg tarafından yakalanmıştır. Sovyet düşmanı olan ve Sovyetlerdeki basmacılık mücadelesine katılan Canip Beg, daha sonra Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 448.

69 (*Chinese Turkestan Revolt: New Rebel Leader's Intervention*, 1933; Shah, *agm.*, 1934, s. 671-672).

Bu gelişme hem Türk liderlerini hem de Sovyetleri tedirgin etmiştir. Çünkü Canip Beg, karargâhını Genç Kaşgar Partisi'nin önde gelenlerinden Abdürrahim Baybeççe'nin bağında kurmuştur. Bu olaydan Rusların tedirgin olmasının sebebi ise hem Canip Beg'in eski bir Basmacı mensubu olması hem de Kaşgar'a gelmeden önce Genç Kaşgar Partisi'nin ihtilali başarılı kılmak için Sovyetlerle iş birliğini düşünüyor olmasındandır. Ancak Canip Beg'in ani gelişi Sovyetlerin planlarını bozmuştur. Bu durum Sovyetler kadar Timur Beg ve Kırgız lider Osman Ali'yi de tedirgin etmiştir. Çünkü bu iki Türk liderin zevk ve sefa içinde olmaları sebebiyle bölgede yaşayan Uygur ve Kırgızlar, Canip Beg'i alternatif lider olarak görmeye başlamışlardır.⁷⁰

Urumçi dışında bunlar yaşanırken Urumçi'de her geçen gün kargaşalıklar artmıştır.⁷¹ Özellikle savaşın ağır yükünü çeken Beyaz Rus askerleri iyi maaş alamadıkları, at, cephane ve mühimmatın en kalitesiz olanlarının onlara verilmesinden rahatsızlardır.⁷² Ayrıca Urumçi'ye saldırı sırasında Umumi Valinin kardeşi Çun Şu-hsin ve eski yaveri Ts'ui Çao-çi bu durumu ekonomik rantı dönüştürmüşlerdir. Tahıl piyasasını ellerinde barındıran bu kişiler bu ortamda tahılı daha pahalıya satarak rant elde etmişlerdir.⁷³ Bu durum Chin Shu-jen'in Doğu Türkistan'da ve hatta hemşerileri arasında itibarını kaybettirmiştir. İşgalcilerin Urumçi'den uzaklaştırılması sonrası Beyaz Rus askerleri içinde buldukları kötü durumu şikâyet için Sovyetlerin yardımı gelen "Kuzeydoğu Millî Kurtuluş Ordusu" yetkililerine Chin'i şikâyet ederler. Yapılan görüşmelerden olumlu yanıt alan Beyaz Rus askerleri, 12 Nisan 1933 gecesi Chin'e karşı darbe girişiminde bulunur. İki yüz kişiden oluşan Beyaz Rus askerleri şehrin kapılarını ve Chin'in sarayını ele geçirir. İki yüz askerde şehrin dışında Chin'e çevreden gelebilecek yardımları öğrenebilmek için yerleştirilir.⁷⁴ Beyaz Rus askerlerinin bu darbe girişimi başarılı olur ve Chin, Çavaçek yolundan Sovyetler Birliği'ne sığınır. Daha sonra demiryolu ile Çin'e döner.⁷⁵ Liu Wen-lung⁷⁶

70 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 159.

71 Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 183.

72 Hedin, *Big Horse's Flight The Trail of War in Central Asia*, 8-9.

73 Hedin, *Big Horse's Flight The Trail of War in Central Asia*, 8; Howard L. Boorman ve Richard C. Howard, *Biographical Dictionary of Republican China*, (New York: Columbia UP, 1967), 1: 382.

74 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 100-118.

75 George Hogg, *I See a New China*, (London: Victor Gollancz, 1945), 118-119.

76 Çinli olan ve doğum tarihi bilinmeyen Liu Wen-lung, Chin Shu-jen hükümetinde Millî Eğitim Bakanlığı görevine getirilmiştir. Daha sonra Sheng Shih-tsai'nin tam olarak iktidarı ele geçiremediği o kısa dönemde 1933'te Doğu Türkistan'ın sözde umumi valisi olmuştur. Kısa süren bu başkanlığı 1 Ağustos 1933'te Nanking Hükümeti nezdinde kabul görmüşse de Sheng Shih-tsai tarafından 1933 Eylül ayında görevden zorlama sonucu alınarak yerine Sheng Shih-tsai'nin daha rahat etkisi edebileceğine inandığı daha uysal bir kişiliğe sahip olan Chu Jui-hsi getirilmiştir. Akıbeti bilinmemektedir. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 453.

Doğu Türkistan genel valiliğine tayin edilir.⁷⁷ Sheng Shih-tsai⁷⁸ ise Doğu Türkistan yönetiminde en güçlü mevki olan Hudut Savunma Bakanlığı görevine getirilir. Böylece ülkenin en güçlü adamı konumuna çıkartılır.⁷⁹

Sheng Shih-tsai'nin Hudut Komutanlığı sonrası Doğu Türkistan Umumi Valiliğine gelen Liu Wen-lung ile siyasi çekişmeleri başlar. Seng, Lui'yi görevinden uzaklaştırarak bu koltuğa kendisi oturur. Seng'in iktidarı ele geçirdiği dönemde durum oldukça karışıktır. Ocak 1934 yılı itibariyle Doğu Türkistan'daki genel durumu şöyle özetleyebiliriz. Sheng, Urumçi'de kuşatma altında, Ma Chung-ying'e bağlı Tungan kuvvetleri Cungiya bölgesine hâkim, Nanking ile Doğu Türkistan arasında bulunan geniş bir sahanın hâkimi "Beş Ma'lar" denilen Tungan kuvvetleri, İli bölgesinin hâkimiyeti Sheng'i Urumçi'de tehdit eden ve Tunganlarla iş birliği içinde bulunan General Çang P'ei-yüan'ın elinde, Doğu Türkistan'ın güneyi ise bağımsızlığını ilan eden Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin elindedir. Bu nedenler dolayısıyla Sheng, siyasi bölünmeler bir yana Nanking Hükümetine de güvenmiyordu. Hatta Sheng, Nanking Hükümeti'nin kendisine karşı darbe girişiminde bulunduğunu ileri sürerek Nanking Hükümeti'nin gönderdiği elçileri tutuklatır. Bu yüzden merkezden yardım alamadığı gibi Doğu Türkistan'daki güç dengesinin karmaşıklığı sebebiyle iyice köşeye sıkışmış ve yalnız kalmıştır.

5. Sonuç

Sheng Shih-tsai'nin umumi valilik görevine geldiğinde bölgede bir taraftan Tunganların, diğer taraftan ise Uygurların hakimiyeti Seng'i zor durumda bırakır. 1931 yılında başlayan Kumul ayaklanması büyümüş ve güneye sıçrayarak bir başka ayaklanmayı tetiklemiştir. Güneye sıçrayan Hoten ayaklanması sonucunda Kumul ayaklanmasında aktif görev alan Hoca Niyaz Hacı ile güneydeki ayaklanmanın lideri Mehmet Emin Buğra ve arkadaşları arasında ilişki kurulmuş ve Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin temeli atılmıştır. Doğrudan Kumul ayaklanması, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamasa da Chin Shu-jen'in güç kaybetmesine ve isyanın büyümesinin de etkisiyle güneydeki Uygurlar cesaretlenmiş

77 Ai-chen, *Turkistan Tumult*, 109; Chan, "The Road to Power: Sheng Shih-tsai's Early Years in Sinkiang (1930-34)", 241.

78 Çinli olan ve 1895 yılında dünyaya gelen Sheng Shih-tsai, Çin'in kuzeydoğusunda bulunan Liaoning bölgesinde dünyaya gelmiştir. 4 Mayıs Harekâtına katılmadan önce Japonya'da okumuştur. Kuo Sung-ling'in başlattığı isyanın başarılı olamamasından dolayı Japonya'ya dönerek 1927'ye kadar tahsiline burada devam ettirmiştir. 1927'de Chang Kai-shek'in kara kuvvetleri karargâhında kurmay subayı olarak görev yapmış ve "Kuzey (Depediton) Harekâtında" görev almıştır. 1929 sonlarında veya 1930 başlarında Chin Shu-jen'in talebi üzerine Doğu Türkistan'a gelmiştir. 1931-1934 yılları arasında Ma Chung-ying'in Tungan kuvvetlerine karşı savaşmıştır. Nisan 1933'te Chin Shu-jen'in yerine fiilen Doğu Türkistan'ın hükümdarı olarak işbaşına geçmiştir. 1933'den 1944'e kadar bu görevi yerine getirdiği dönemde çoğu zaman Sovyetler Birliği'nin kuklası hâlinde gelmiştir. Askerî diktatör olarak Doğu Türkistan'da umumi valilik görevini yapan Sheng Shih-tsai, 1944'te Kuomintang Partisi tarafından görevden alındıktan sonra 1949'da Kuomintang Partisi'yle birlikte Tayvan'a gitmiştir. Burada eşi Çiu Yü-fang ile refah içinde bir emeklilik yaşamıştır. Bkz. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, 466-467.

79 Chan, "The Road to Power: Sheng Shih-tsai's Early Years in Sinkiang (1930-34)", 242.

ve ayaklanma sonucunda Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurmuştur denilebilir. Ancak bu devlet çok uzun ömürlü olmayacak ve Seng, Sovyetlerin desteği ve Uygurlar arasındaki siyasi çekişmeleri de kullanarak devleti yıkacaktır.

1931 yılında Kumul Hanlığının işgali ile başlayan ayaklanma çok kısa bir süre sonra Doğu Türkistan'da etkili olmaya çalışan birçok grubun yönetimi ele geçirmesi için fırsata dönüşmüştür. Olayların çıkış noktası Müslüman bir kıza cinsel istismardır. Fakat bu olay belli bir süre sonra bölgede güçler savaşının başlamasına neden olmuştur. Özellikle umumi valilerin bölgede uyguladıkları yönetim modeli halk tarafından beğenilmemiş ve bu yönetimin kurtulmanın yollarını aramıştır. İşte bu arayışlar aslında bir araya gelmemesi gereken grupları bir araya getirmiştir. Bu da bize şunu gösteriyor ki Doğu Türkistan halkı yıllardan beri huzur ve sükûnetten mahrum kalmıştır. Mahrumiyet içindeki Doğu Türkistan'daki halk kendi topraklarında huzursuzluklar, ekonomik sıkıntılar, yüksek vergiler, haksız tutuklamalar, işkenceler ve idamlar sebebiyle bu ayaklanmayı fırsata dönüştürerek kendi ülkelerinde kendi yönetimini oluşturmak için ayaklanmışlardır. Ancak bunu dahi fırsata dönüştürememişlerdir. Çünkü zengin bir coğrafyaya sahip Doğu Türkistan'ın bu kaynaklarının yerli halka yedirilemeyecek kadar kıymetli olduğunu bilen Çinliler ve Tunganlar, bölgede yaşayan Uygur, Kazak ve Kırgızları kullanarak kendi yönetimlerini oluşturmaya çalışmışlardır. Ancak sonuçta yine galip gelen Çinliler olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Alptekin, İsa Yusuf, *Esir Doğu Türkistan İçin-1 (İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları)*. Hazırlayan Ömer Kul. Ankara: Berikan, 2010.
- Ai-chen, Wu, *Turkistan Tumult*, London: Methuen, 1940.
- Boorman Howard L. ve Richard C. Howard, *Biographical Dictionary of Republican China*. 1. cilt. New York: Columbia UP, 1967.
- Buğra, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1954.
- Cable, Mildred ve Francesca French, *The Gobi Desert*, London: Hodder And Stoughton Limited, 1934.
- Caroe, Olaf, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, New York: Macmillan, 1967.
- Chan, Fook-lam Gilbert, "Sinkiang Under Sheng Shih-tsai (1933-44)", *MA thesis, University of Hong Kong*, 1965.
- Chan, Fook-lam Gilbert, "The Road to Power: Sheng Shih-ts'ai's Early Years in Sinkiang (1930-34)", *Journal of Oriental Studies VII* (1969): 224-260.

- Coq, Albert Von Le, *Burled Treasures of Chinese Türkistan*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1928.
- Févre, Georges Le, *An Eastern Odyssey*, Boston: Little, Brown, And Company, 1935
- Forbes, Andrew D. W., *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi). Çeviren Enver Can. Mühnik: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları*, 1990.
- Hai, Badruddin Wee-liang, "Muslim Minority in China", *MA thesis, Columbia University*, 1956.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan: Rusya İle Çin Arasında*, İstanbul: Otağ Yayınları, 1975.
- Hedin, Sven, *Across The Gobi Desert*, London: George Routledge & Sons, 1933.
- Hedin, Sven, *Big Horse's Flight The Trail of War in Central Asia*, London: MacMillan And Co. Ltd., 1936.
- Hedin, Sven, *History of the Expedition in Asia, 1927-1935*. II. Cilt. Stockholm: Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1945.
- Hekim, Ali, "Hamdullah Muhammed Tarım'ın Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu", (*Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015*).
- Hogg, George, *I See a New China*, London: Victor Gollancz, 1945.
- Kul, Ömer, "Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1911-1955)", *Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009*.
- Lattimore, Owen, "Chinese Turkestan or Sinkiang", *The China Year Book* içinde, 36-44. Shanghai: Yayinevi Yok, 1935.
- Lattimore, Owen, *Pivot of Asia: Xinjiang and the Inner Asian Frontiers of China*, Boston: Little, Brown and Company, 1950.
- Mannerheim, C. G., *Across Asia*, Oosterhout: Nederlands, 1969.
- Nyman, Lars Erik, *Great Britian and Chinese, Russian and Japanese Interest in Xinjiang 1918-1934*, Malmö: Esselte Studium, 1977.
- Petro, W. "Mongolia, Kansu and Sinkiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition". *JRCAS XX/2*, (1933): 205-219.
- Petro, W., *Triple Commission*, London: John Murray, 1968.
- Schomberg, Colonel R. C. F., "Hami or Komul", *JRCAS XVI/1*, (1929): 90-93.
- Vasel, Georg, *My Russian Jailers in China*, London: Hurst & Blackett, 1937.

